

Marek Konopka

Ewidencja zabytków - metody i zakres prac Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie

Ochrona Zabytków 41/4 (163), 216-224

1988

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EWIDENCJA ZABYTKÓW – METODY I ZAKRES PRAC OŚRODKA DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE

Niezbędnym elementem systemu ochrony zabytków jest wiedza o ich zasobie i stanie. Wiedza ta umożliwia prowadzenie właściwych działań, planowanie finansów, kształtowanie postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego. Wiedzę taką zapewnia służbom konserwatorskim wszystkich szczebli ewidencja zabytków. Ewidencja jest „paszportem” zabytku, identyfikuje go, gromadzi podstawowe informacje o nim, a zarazem dokumentuje te jego cechy, które są istotne dla badań nad dziedzictwem kulturowym.

Jaka powinna być ewidencja, aby właściwie spełniała swoje zadania? A więc powinna być prowadzona według jednolitych wzorów, kompletna, aktualna i dostępna dla wszystkich, którzy chcą i powinni z niej korzystać.

Najwięcej nieporozumień i sporów budzi cecha kompletności. Formułowane są często opinie wyrażające zdziwienie, że przez 40 lat ewidencja zabytków nie została ukończona i nikt nie ogłasza oficjalnych komunikatów na temat liczby zabytków w Polsce. W ewidencji nawet ich przybywa, choć tracimy wiele obiektów wskutek braku gospodarności i zagrożeń cywilizacyjnych. Trudno się dziwić tym opiniom wynikającym z niezrozumienia pojęcia dobra kultury i zabytku. Ewidencja to przecież „zestawienie, wykaz rzeczywistego stanu”. Jednakże cecha kompletności w ewidencji zabytków ma szczególny sens i łączy się z koniecznością wyboru. Ani zabytek, ani dobro kultury nie mają jednoznacznie określonych cech gatunkowych. Ewidencjonowanie zabytków jest więc nie tyle spisem obiektów o sprecyzowanych dokładnie cechach gatunkowych, co wyborem tych, które obecnie mają dla nas wartość jako element dziedzictwa kulturowego – wartość określoną według najrozmaitszych, aktualnie stosowanych kryteriów. Przykładem może być tu wpis do rejestru jednego z najmłodszych zabytków z końca lat pięćdziesiątych, kościoła we Władysławowie, dokonany ze względu na propozycje jego przebudowy¹. Dlatego też ewidencja musi być prowadzona przez osoby przygotowane do tej pracy.

Jako podsumowanie tego krótkiego wstępu pozwolę sobie przytoczyć opinię W. Kalinowskiego sformułowaną 10 lat temu i do dzisiaj aktualną: „Oceniając nasz dorobek w zakresie ewidencji dóbr kultury i wykazując niedociągnięcia w tej dziedzinie należy jednocześnie pamiętać, że żaden kraj w Europie nie ma pełnej ewidencji zabytków w oparciu o tak szerokie kryteria, jakie zostały przyjęte w Polsce. Trzeba też sobie zdawać sprawę, że ewidencja taka nie jest zadaniem jednorazowym, lecz przedsięwzięciem, które stale musi być aktualizowane zarówno pod względem stale zachodzących przemian w stanie zabytków, jak też ze względu na ciągły proces ewolucji kryteriów oceny”².

Zdanie kończące tę wypowiedź nadawało kierunek pracom ewidencyjnym podjętym przez Ośrodek w ostatnim dziesięcioleciu. Mówi ono bowiem o ciągłej zmianie kryteriów. Zasadnicza ich zmiana nastąpiła w latach sześćdziesiątych. Dotyczyła ona treści, formy i celu ewidencji.

Zanim przedstawię proces wprowadzania zmienionych kryteriów w życie, chciałbym kilka słów poświęcić sprawie formalnej, może mniej istotnej, ale symptomatycznej dla zmiany sposobu myślenia o zabytkach. W rozporządzeniu Rady Ministrów z 1963 r. przez centralną ewidencję zabytków rozumiano się tylko zbiór kart ewidencyjnych obiektów wpisanych do rejestru zabytków³. Natomiast niemal od początku istnienia Ośrodek gromadził i opracowywał zbiory dokumentów ewidencyjnych, wychodzących daleko poza pojęcie tak rozumianej centralnej ewidencji *sensu stricto*, a ona sama była za ledwie niewielką częścią tego zbioru.

Dopiero w 1986 r. udało się doprowadzić do nowelizacji tego rozporządzenia. Ewidencję określono – zgodnie z jej rzeczywistym charakterem – jako zestawienie, zbiór, wykaz dokumentów⁴.

Różnorodność działań, jakie towarzyszą ewidencji realizowanej przez ODZ i wojewódzkie ośrodki i biura dokumentacji zabytków, można zamknąć w trzech fazach postępowania ewidencyjnego, a więc: rozpoznanie zasobów (I), ewidencja obiektów i zespołów na kartach (II), opracowanie studialne (III). W praktyce kolejność tych faz ma wyłącznie charakter porządkujący, gdyż w zależności od rodzaju zabytku w postępowaniu ewidencyjnym występują dwie, a nawet jedna faza. I tak pełny, trójfazowy układ występuje przy ewidencji obiektów architektury i budownictwa – przy czym rozpoznaniu odpowiada tzw. fizyka (czyli zdjęcie, adres i podstawowe dane), ewidencji na kartach – karta „biała”, a faza trzecia to studium historyczno-architektoniczne. Natomiast w ewidencji zabytków ruchomych dawno zrezygnowaliśmy z fazy pierwszej (rozpoznanie), gdyż kartę można sporządzić od razu po rozpoznaniu obiektu, co znacznie przyspiesza pracę. Z kolei zamiast opracowań studialnych pojawia się np. szczegółowa dokumentacja fotograficzna, która może służyć jako materiał podstawowy do badań naukowych nawet wtedy, gdy obiekt jest trudno dostępny⁵. Również w archeologii rozpozna-

¹ Kościół we Władysławowie rozbudowany w latach 1957–1961 wpisany został do rejestru przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku w 1987 r.; chroni go to przed przebudową, która przy tak interesującym połączeniu nowoczesnej architektury z budowlą historyczną byłaby wysoce niewskazana.

² W. Kalinowski, *Raport o stanie i potrzebach ewidencji dóbr kultury w Polsce*. Warszawa 1977 (tekst powielany), s. 2; tamże, analiza sytuacji w zakresie ewidencji zabytków w Polsce i zarys programu realizowanego w latach 1977–1987 w znacznie większym zakresie.

³ Rozporządzenie Rady Ministrów z 23 IV 1963 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz.U. nr 19, poz. 101) § 13.2 „Centralna ewidencja zabytków obejmuje zabytki wpisane do rejestru w poszczególnych województwach i jest prowadzona w formie kartotek”.

⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów, j.w., nowelizacja z 1986 (Dz.U. nr 42 poz. 204) § 13.1: „Centralna ewidencja zabytków jest zbiorem dokumentacji ewidencyjnej zabytków nieruchomych, ruchomych i kolekcji...”

⁵ Problem ten występuje szczególnie w stosunku do dzieł sztuki, które ze względu na swój charakter niezmiernie rzadko są udostępniane. Trudno sobie wyobrazić badania nad rzeźbionym artystycznym, jeżeli obiekt jest niedostępny. Natomiast szczegółowa dokumentacja fotograficzna badania te umożliwia.

nie obiektu i sporządzenie karty stanowią łącznie fazę pierwszą, drugą natomiast – wiele czynności inwentaryzacyjnych, zróżnicowanych w zależności od charakteru stanowiska⁶. Podobne różnice występują w ewidencji innych typów zabytków.

Prace nad ewidencją pojmujemy w Ośrodku znacznie szerzej niż samo sporządzanie kart. Jest to bowiem zespół działań związanych z całym procesem ewidencjonowania. Mieszczą się w nich: instruktaż, szkolenia, badania, a także opracowania studialne pod warunkiem, że służą metodyce działań ewidencyjnych lub pogłębianiu wiedzy o zabytkach wykorzystywanej w trakcie wyboru obiektów określonych mianem zabytków.

Do najistotniejszych rezultatów pracy Ośrodka w ciągu 25 lat, a szczególnie ostatnich 10, należy spełnienie pierwszego warunku prawidłowej ewidencji, a mianowicie stworzenie systemu wzorców ewidencji. Jest to coś więcej niż opracowanie układów kart ewidencyjnych dostosowanych do właściwości poszczególnych rodzajów zabytków, opracowanych przy wykorzystaniu doświadczeń zajmujących się nimi różnych dyscyplin humanistycznych. Karty te mają te same wymiary i rubryki oraz przystosowane są do wykorzystania ich, obecnie lub w przyszłości, w systemie informacji komputerowej⁷. Dołączone do nich instrukcje, które są systematycznie aktualizowane⁸, pozwalają na stałą kontrolę jakości kart sporządzonych przez ośrodki terenowe. Sporządzenie tych kart jest wspomagane z funduszy Ośrodka⁹. Poza kartą zabytków ruchomych, która bez zasadniczych zmian funkcjonuje już ćwierć wieku, z wymienionego zespołu kart od 1975 r. wprowadzono kartę „białą” architektury i budownictwa, poszerzoną niekiedy o jedną lub kilka wkładek, oraz kartę zespołu architektonicznego, kartę zbiorczą miast, kartę Archeologicznego Zdjęcia Polski i kartę ruchomych zabytków techniki¹⁰ wywodzącą się z karty architektury i zabytków ruchomych, kartę instrumentów muzycznych¹¹. Dołączone do tych kart instrukcje stale się modyfikuje¹², mają kolejne wydania, wprowadzające niewielkie poprawki.

Jak już wspominałem, kompletność ewidencji różnych rodzajów zabytków przedstawia się różnie. Zagadnienie to warto szczegółowo omówić, gdyż obrazuje ono zakres wykonanych prac, ich postęp, a także perspektywy na najbliższe lata.

Zacznijmy od ewidencji miast, jedynej, którą uznać można za kompletną, choć – zgodnie z cytowaną zasadą W. Kalinowskiego – stale uzupełnianą.

Podstawą ewidencji miast stała się przeprowadzona jeszcze w latach 1962–1963 wstępna ewidencja 1264 miejscowości, które uzyskały prawa miejskie przed II połową XIX w. Teczki ewidencyjne z tego okresu zawierają podstawowe informacje, zestaw najważniejszych danych historycznych, demograficznych i statystycznych, wykazy obiektów zabytkowych, charakterystykę układu przestrzennego i materiały ilustracyjne (reprodukcje planów historycznego i współczesnego). Zbiór ten miał wiele braków; stał się jednak doskonałym punktem wyjścia dla późniejszych prac weryfikacyjnych¹³.

Teczka opracowana w końcu lat siedemdziesiątych posłużyła do podjęcia w latach osiemdziesiątych prac nad weryfikacją ewidencji miast zabytkowych. Zbiór ten uzupełniono o dokumentację miast powstałych po II połowie XIX w., a dokumentację miast już zewidencjonowanych o dane bibliograficzne, plany miast, nowe pełniejsze charakterystyki i wiele innych istotnych informacji. Weryfikacja ta nie jest jednorazową akcją, lecz jest

systematycznie prowadzona wspólnie z wojewódzkimi ośrodkami dokumentacji zabytków – dokonuje się przeglądów i analiz dokumentacji konserwatorsko-urbanistycznej (do końca 1987 r. objęto nimi 38 ośrodków wojewódzkich). Z kolei następuje jakby drugi etap, tj. opracowanie merytoryczne i rzeczowe ewidencji i trzeci, który obejmuje zestawienie wyników i wykonanie nowych kart zbiorczych.

Drugim zbiorem Działu Urbanistyki jest 450 studiów historyczno-urbanistycznych opracowanych głównie w latach 1953–1967, w 50% sfinansowanych wówczas przez Ośrodek. Zbiór ten ma już wartość głównie archiwalną. W latach osiemdziesiątych został on uzupełniony o 12 tomów studiów małych miast Lubelszczyzny¹⁴, mających istotne znaczenie jako wzorcowe nowoczesne opracowa-

⁶ Zlokalizowanie stanowiska archeologicznego, wobec nikłej możliwości ponownego jego rozpoznania, wymaga już w pierwszej fazie ewidencji pełnego zapisu dokumentacyjnego. Podobnie więc jak przy ewidencji zabytków ruchomych pierwsza i druga faza występuje łącznie, a trzecia faza, tzw. drugi etap AZP, obejmuje różnego rodzaju czynności inwentaryzacyjne i dokumentacyjne prowadzone w terenie, ale bez przeprowadzania wykopalisk.

⁷ Wzory kart ewidencyjnych określił projekt karty zabytków ruchomych, utrzymano format karty białej, ale „zdwojono”, a następnie wzbogacono go we wkładki. Podobnie rozwiązano po kilku latach problemy wynikłe z adaptacji karty „białej” do potrzeb ewidencji zabytków techniki. Pełne zestawienie kart i instrukcji zob.: *Metody ewidencji zabytków*. Opr. M. Gradowski. BMiOZZ seria B T. LXVII. Warszawa 1981.

⁸ Instrukcje wydane przez ODZ w ostatnich latach: *Instrukcja kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych* (oprac. H. Krzyżanowska, M. Różiewicz, K. Guttmejer, W. Jankowski, M. Merkel), wyd. III. Warszawa 1983; *Instrukcja ewidencji stanowisk archeologicznych metodą badań powierzchniowych (AZP)* (oprac. M. Konopka), Warszawa 1984; *Instrukcja opracowywania ewidencji zabytków ruchomych* (oprac. B. Bielawski, M. Gradowski, M. Maliszewski) wyd. III, wyd. IV. Warszawa 1985 i 1987; *Instrukcja ewidencjonowania zabytków techniki* (oprac. K. Rosińska) Warszawa 1985; *Instrukcja ewidencjonowania zabytkowych instrumentów muzycznych* (oprac. B. Bielawski, J. Gołos, B. Vogel), wyd. II, Warszawa 1985; *Instrukcja wypełniania kart ewidencyjnych zespołów architektonicznych* (oprac. H. Krzyżanowska przy udziale D. Jankowskiego, W. Jankowskiego, J. Puchalskiej, M. Różiewicz), wyd. I, Warszawa 1986.

⁹ W ostatnich 5 latach ODZ finansuje od 30% do 50% ewidencji zabytków w kraju.

¹⁰ Zob. artykuł K. Rosińskiej, *Ewidencja zabytków techniki*, s. 224.

¹¹ Karta zabytków ruchomych zaprojektowana została w 1960 r. i przetrwała do dzisiaj niemal bez zmian. Karta architektury i budownictwa, tzw. biała, zaprojektowana została w 1975 r., jest ona stosowana również do ewidencji zespołów architektonicznych według instrukcji z 1986 r. Karta zbiorcza miast zaprojektowana została w 1978 r. Karta Archeologicznego Zdjęcia Polski powstała w 1978 r. Do ewidencji nieruchomych zabytków techniki stosuje się kartę architektury i budownictwa, dla zabytków ruchomych – zaprojektowano karty w 1985 r.

¹² Problem modyfikacji zapisu karty ewidencyjnej ma niezmiernie istotne znaczenie metodyczne, gdyż wszelkie zmiany wpływają niekorzystnie na jednorodność zbioru i porównywalność jego elementów. Nie można jednak „raz na zawsze” zaprojektować idealnego modelu karty i trudno nie korzystać z doświadczeń i propozycji udoskonaleń. Dlatego Ośrodek nie naruszając podstawowych założeń kart i ogólnych zasad instrukcji stopniowo modyfikuje instrukcje uwzględniając postulaty wykonawców.

¹³ Szczegółowe omówienie: M. Witwicki, *Ewidencja miast zabytkowych*. „Ochrona Zabytków” 1966, nr 4, s. 33–37.

¹⁴ Studia miasteczek lubelskich w ramach programu „Wisła” zrealizowane zostały z funduszy międzyresortowego programu badawczego MR. III.5 oraz wojewódzkiego konserwatora zabytków w Lublinie. Byłoby wskazane, aby analogiczne studia powstały na obszarze całego kraju, jednakże znaczne koszty czynią ten postulat obecnie mało realny.

nie, a zarazem i dokumenty zjawisk kulturowych. Dział dysponuje również 500 studiami tzw. skróconych opracowań monograficznych miast i planów współczesnych obejmujących kilka tysięcy stron maszynopisu oraz kilkaset planów miast i ilustracji. Były one ongiś przygotowywane do wydania, co – niestety – nie nastąpiło. Ich autorzy „rozproszyli się”, więc szansa aktualizacji tych materiałów przepadła. Stanowią jednak cenny materiał historyczny wykorzystywany przez poszczególne województwa. Materiał ten posłużył także do opracowania publikacji *Miasta historyczne* pod redakcją W. Kalinowskiego¹⁵.

Należy także wspomnieć o zbiorze lotniczych zdjęć miast, obiektów i zespołów architektury wykonanych w latach 1966–1975, obejmującym 7500 negatywów i 600 diapozytywów barwnych. Zbiór ten ma duże znaczenie historyczne. W ostatnich latach ODZ przy współpracy łódzkiego Ośrodka Badań Dokumentacji Zabytków uzupełnił ten zbiór, wzbogacając go o 200 zdjęć z 26 dotąd nie sfotografowanych miast i o 70 diapozytywów barwnych z terenu Polski centralnej¹⁶. Wszystkie te materiały stanowią podstawę dla prac prowadzonych przez Zespół Ekspertów Międzyresortowej Komisji do spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich¹⁷.

Tak więc w zakresie ewidencji miast zabytkowych znajdujemy się w trzeciej fazie realizacji nowoczesnych studiów.

Drugi zbiór ewidencyjny Ośrodka obejmuje obiekty i zespoły architektury i budownictwa. I on składa się jakby z dwóch części – tzw. kart zielonych i białych. Karty „zielone” sporządzono w czasie pierwszej ewidencji przeprowadzonej w końcu lat pięćdziesiątych przez Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków MKiS. W ewidencji tej uwzględniono 46 000 obiektów, w tym ok. 10 tys. drewnianych (głównie jednak powstałych do połowy XIX w.), poddanych słynnej klasyfikacji¹⁸. Zmiana kryteriów decydujących o tym, co powinno być objęte ochroną, spowodowała potrzebę weryfikacji tego zbioru i jego uzupełnienia o obiekty architektury z XIX i XX w. oraz budownictwa wiejskiego zarówno drewnianego, jak murowanego. Z inicjatywy W. Kalinowskiego podjęto w 1977 r., już po wprowadzeniu nowej „białej” karty ewidencyjnej, próbę dokonania spisu zabytków architektury i budownictwa na tzw. fiskalach, dostarczającego skróconych danych o obiektach, natomiast obejmującego większą ich liczbę.

Realizacja tego zamiaru okazała się bardzo trudna. Pewnych problemów nie można było przewidzieć. Przewidywano powiększenie pierwotnego zbioru o 100%, a wykonanie tego zadania planowano na dwa lub trzy lata. Zrealizowano je zgodnie z planem tyle tylko, że na 100 tysiącach fiszek zarejestrowano, jak się później okazało, zaledwie 1/4 obiektów. Przysporzyło to Ośrodkowi ogromnych trudności. Spisu nie można było zakończyć nawet w kilku następnych latach. Co więcej, stało się oczywiste, że w województwach, w których brak biur dokumentacji zabytków, spisu tego nie można przeprowadzić oraz że koszty tego przedsięwzięcia będą coraz większe¹⁹.

Do tych trudności dołączyło się jeszcze i to, że wielu wojewódzkich konserwatorów zabytków kierowało się nie tylko potrzebami, ale także możliwościami ochrony. Dlatego też powiększenie dotychczasowego zasobu o kilka tysięcy obiektów natrafiało niekiedy na niesprzyjający klimat i dostarczało argumentów przeciw realizacji spisu. Kolejną trudnością były nieprecyzyjnie sformułowane

kryteria wyboru obiektów, a także ich zmienność, uwarunkowania regionalne i znaczna liczba wykonawców. Należy jednak pamiętać, że do oceny tak obszernego chronologicznie i typologicznie materiału nie mogły być stosowane kryteria naukowe z zakresu historii sztuki, architektury, czy nawet entografii, gdyż dyscypliny te zawsze dają pierwszeństwo cechom wyróżniającym obiekt jako dzieło artystyczne, a obszar obfitujący w obiekty eklektyzmu, secesji i budownictwa ludowego był często po prostu *terra incognita*. Wchodziły tu bowiem często kryteria unikatowości technologicznej, niekiedy zaś kryteria wręcz przeciwstawne do tych, które wpajane są historykom sztuki czy architektom. Przykładem może być choćby wyodrębnienie w trakcie spisu w woj. toruńskim enklawy budownictwa wiejskiego w tzw. technice glinobitej. Warto jednak dodać, że ujawniła się tu nie mała też liczba obiektów, nawet średniowiecznych, które powinny być zostać ujęte w ewidencji prowadzonej jeszcze według kryteriów poprzedniego spisu.

Spis teoretycznie ukończono w 1985 r., co oznacza, że we wszystkich województwach podstawowy zbiór już został spisany. Jednak w wielu tych spisach niezbędne jest wprowadzenie poprawek i uzupełnień, co wykazują ponowne badania terenu niektórych gmin. W dalszym ciągu w wielu województwach prace te są kontynuowane. Dopiero analiza zebranych danych i przygotowanie wojewódzkich tomów do publikacji ujawnia korzyści z wykonania spisu i istnienia tak bogatego materiału. Wiemy, że nie wszystko, co znalazło się na fiskalach, zostanie uratowane. Mamy jednak świadomość, z czego musimy zrezygnować. Ponadto spis taki stwarza możliwość wyboru obiektów, dla których zakłada się karty ewidencyjne czy które wpisuje się do rejestru ze świadomością, że wyboru takiego w ogóle można dokonać. Materiały te mają również ogromne znaczenie dokumentacyjne dla rewaloryzacji miast i wsi.

Analiza tych materiałów prowadzona przez wojewódzkie biura dokumentacji zabytków daje ocenę całego terenu województwa, co ma istotne znaczenie. Tych samych kryteriów nie można stosować dla woj. lubelskiego i legnickiego, jeśli w jednym znacznym procent zabytków stanowi budownictwo wiejskie drewniane, w drugim murowane. W tym wypadku rolę „arbitra” pełni ODZ, gdzie możliwe jest porównanie materiałów pochodzących z sąsiadujących województw o podobnym charakterze budownictwa lub stwierdzenie faktycznych czy też spowodowanych niewłaściwą penetracją „pustych” miejsc, zjawisk nietypowych itp.

W liczbach spis przedstawia się następująco: liczba fiszek sięga obecnie ok. 400 tys.²⁰. Analizy prowadzone

¹⁵ *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. T. I. Miasta historyczne*. Red. W. Kalinowski, Warszawa 1986.

¹⁶ Prace wykonane zostały przez mgr W. Stępnia z łódzkiego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków i w miarę możliwości będą kontynuowane.

¹⁷ Zob. art. J. Stępkowskiego, *Stan dokumentacji miast i ich rewaloryzacji*, s. 232.

¹⁸ Klasyfikacja zabytków architektury i budownictwa przeprowadzona w 1963 r. i opublikowana w wydawnictwie *Spis zabytków architektury i budownictwa w Polsce*, BMiOZ, seria A, T. I, Warszawa 1964, została odwołana w 1978 r.

¹⁹ W 1977 r. w chwili rozpoczęcia spisu było zaledwie 19 biur. Ostatnie z 49 powstało w 1982 r. w Tarnobrzegu.

²⁰ 31 XII 1987 r. zasoby fiszek cdresowych w Ośrodku wynosiły 365 462.

w trakcie przygotowywania publikacji powodują, że część fiszek wyłącza się. Można więc szacować, że po wydaniu 5 tomów spisów wojewódzkich zbiorów fiszek będzie obejmował ok. 300 tys. pozycji, czyli 10 razy więcej niż w spisie z 1964 r. Zebrany do tej pory materiał pozwala na przeprowadzenie wstępnych analiz i stwierdzenie pewnych prawidłowości, które można uogólnić z zastrzeżeniem, że dane te nie mają jeszcze pełnej wiarygodności statystycznej. Około 30% tego zbioru to budownictwo drewniane, z czego ok. 90 tys. obiektów to budownictwo drewniane wiejskie. 60% zbioru stanowią budynki mieszkalne, ok. 15% budynki użytkowane przez związki wyznaniowe, a 6 do 8% to obiekty użyteczności publicznej. Mając świadomość, że również liczby bezwzględne mają charakter szacunkowy, już dzisiaj możemy powiedzieć, że w zasobach tych znajduje się co najmniej 800 tys. mieszkań i ponad 100 tys. budynków użytkowanych dla celów gospodarczych i publicznych. Dane te uwidaczniają fakt, że obiekty zabytkowe stanowią kolosalny majątek trwały.

Równoległe z spisem prowadzona jest ewidencja na kartach „białych”. W ciągu ostatniego dziesięciolecia wykonano ponad 35 tys. kart²¹. Ok. 50% stanowią karty budynków wiejskich wybranych ze względu na ich bezdyskusyjną wysoką wartość historyczną. Warto porównać tę liczbę (15 tys. obiektów) z podawaną szacunkowo w pierwszym spisie ogólną liczbą ok. 10 tys. obiektów budownictwa ludowego. Przy czym opisanych w terenie jest 10 razy więcej, a udokumentowanych planem, fotografiami i precyzyjnym opisem o 50% więcej. Po zakończeniu prac związanych z weryfikacją spisu środki finansowe będą mogły być w większej mierze przeznaczane na sporządzanie kart „białych”. W ostatnich latach sporządzano ich w Polsce ok. 4 tys.²² rocznie. Słuszne byłoby zwiększenie tej liczby nawet o 100%. Opracowywanie kart „białych” będzie kontynuowane, gdyż zakładamy, że każdy obiekt wpisany do rejestru powinien mieć kartę „białą”. Możemy jednak sądzić, że ewidencją powinno się objąć jeszcze ok. 30–50 tys. obiektów, co wraz z wykonanymi w latach pięćdziesiątych kartami „zielonymi” – 46 tys. kart (w niewielkim procencie pokrywających się z „białymi”) powinno stworzyć materiał dokumentacyjny, uzupełniany już tylko na bieżąco.

Tak więc stan dokumentacji zasobów zabytkowej architektury i budownictwa należy uznać za zaawansowany. Dokumentacja ta może stanowić podstawę do określenia zadań z zakresu polityki ich ochrony. W zasobach architektury i budownictwa mieści się znaczna część zabytków techniki (wiatraki, młyny, dawne budynki przemysłowe). Problem ten szczegółowo omawia Krystyna Rosińska²³.

Ewidencję zabytków techniki należałoby znacznie przyspieszyć. Przyspieszenia wymagają również inne działania ODZ. Należą do nich studia architektoniczne, których zbioru (ok. 800) w ODZ niestety nie możemy powiększać, zarówno z powodu braku funduszy na ich kopie, jak i z braku miejsca.

Pewne prace ODZ podejmuje we współpracy z Polską Akademią Nauk, korzystając z międzyresortowego funduszu z problemu MR. III. 5. Można tu wymienić podjęte ostatnio wykonywanie dokumentacji fotograficznej najcenniejszych obiektów i zespołów architektury, którą przygotowuje zespół Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu według założeń i instrukcji opracowanych przez ODZ. Ten sam Uniwersytet od 10 lat z tych funduszy

i pod auspicjami ODZ prowadzi badania archeologiczne i architektoniczne obiektów romańskich, przy czym celem ich jest nie tylko weryfikacja i badania samych obiektów, lecz także opracowanie metodyki postępowania badawczego pozwalającego na rozpoznanie obiektu i zabezpieczenie go. Badania te prowadzi zespół specjalistów reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Objęły one Mogilno, Strzelno, a obecnie Trzemeszno i Kazimierz Biskupi²⁴. Wyniki tych badań, niekiedy rewelacyjne, są systematycznie publikowane w serii BMiOZ²⁵.

Ze względu na brak specjalistów przygotowanych do prowadzenia badań architektoniczno-archeologicznych wystąpiło z inicjatywą utworzenia odpowiedniego kierunku studiów w Instytucie Archeologii i Etnografii UMK, w ramach którego przygotowuje się specjalistów do badań i prac konserwatorskich z zakresu archeologii i architektury. Rozpoczęliśmy również współpracę z filią Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Gdańsku, a obecnie z Gdańskim Towarzystwem Nauki. Ma ona na celu opracowanie syntetycznych materiałów, ewidencji i map prezentujących nasycenie zabytkami poszczególnych regionów, z uwzględnieniem ich tradycji historycznych, więc zarówno podziału historycznego, jak i zachowanej sieci osadniczej. Opracowanie to, przygotowane przy współpracy pracowni urbanistycznej Gdańskiego Ośrodka Dokumentacji Zabytków i wszystkich wojewódzkich biur dokumentacji zabytków, zostało przekazane Komisji Planowania do uwzględnienia w koncepcji Narodowego Planu Gospodarczego. To wstępne opracowanie będzie stale uzupełniane, co wiąże się z koniecznością prowadzenia studiów regionalnych i syntez dziedzictwa kulturowego dzielnic Polski. Prace te są jakby finalnym etapem prac ewidencyjnych²⁶.

Również w ramach międzyresortowego problemu badawczego MR. III.5 kontynuowana jest stała współpraca z Instytutem Architektury i Techniki Politechniki Wrocławskiej²⁷, który opracowuje monografie poszczegół-

²¹ 31 XII 1987 r. Ośrodek dysponował zbiorem 35 805 kart „białych”, w tym 17 418 budownictwa ludowego (drewnianego i murowanego).

²² Daje to ok. 80 kart rocznie w województwie, przy czym ok. 50% kart finansowanych jest przez ODZ.

²³ Zob. K. Rosińska, *Ewidencja zabytków techniki*, s. 224.

²⁴ Współpracę z Instytutem Archeologii i Etnografii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika Ośrodek podjął w 1977 r. Istotnym elementem tych badań, zwłaszcza w Mogilnie, było prowadzenie równoległe prac konserwatorskich odkrywanych relikwii i ich ekspozycja. Następnie podjęto prace badawcze w Strzelnie ustalając ostateczne początki powstania zespołu.

²⁵ *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*. BMiOZ, seria B, T. LII, z. I, 1978, T. LX. Warszawa 1980.

²⁶ Opracowania te wymagają syntezy wielu różnorodnych danych i różnego rodzaju informacji. W syntezie tej wykorzystano teoretyczną koncepcję „przestrzeni historycznej” opracowaną w 1985 r. przez doc. dr Alicję Kamzową. Autorami pierwszych ujęć syntetycznych są A. Czyżewska i A. Kostarczyk z Gdańskiego Ośrodka Dokumentacji Zabytków, realizujący te prace przy ścisłej współpracy z ODZ.

²⁷ Współpraca z Instytutem Architektury i Techniki, a szczególnie z dr S. Januszewskim i grupą jego współpracowników, owocuje co roku nowymi opracowaniami historii poszczególnych dziedzin techniki, rozpoznaniami wielu zabytków na Dolnym Śląsku, a przede wszystkim wykształceniem kadry fachowców z tego zakresu.

nych dziedzin techniki, a niekiedy również prace studialne i karty. Prace te są podstawą do ustalania wartości zabytków techniki i wpisywania ich do ewidencji opracowań inwentaryzacyjnych oraz zabiegów konserwatorskich. Warto wspomnieć, że coraz częściej absolwenci wydziałów humanistycznych wnoszą ze studiów zbyt małą znajomość czynności inwentaryzacyjno-ewidencyjnych. Nic dziwnego, że niezbędne stały się szkolenia przygotowujące kadrę do prowadzenia spisu zabytków i sporządzania kart ewidencyjnych. Od 10 lat Ośrodek co roku organizuje obozy szkoleniowe początkowo dla studentów różnych uczelni, ostatnio dla pracowników biur i ośrodków dokumentacji zabytków, na których w formie praktycznych ćwiczeń wykonywane są karty ewidencyjne. Systematycznie prowadzone szkolenia przyczyniają się do podwyższenia jakości kart, zwłaszcza zaś do doskonalenia opisu i jakości fotografii²⁸.

W ostatnim dziesięcioleciu ODZ objął dokumentacją nową dziedzinę, a mianowicie archeologię²⁹. Mariaż archeologii z historią sztuki, architekturą i urbanistyką miał jednak dawne, z XIX w. wywodzące się, tradycje. Dokonana przez ODZ „unia” była logiczną ich kontynuacją, zwłaszcza że ustawa z 1962 r. nie różnicuje zabytków według dyscyplin i ustanawia prawa jednego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Toteż brak systematycznej dokumentacji stanowisk archeologicznych, prowadzonej wprawdzie przez liczne instytucje, ale na ogół doraźnie, wpływał negatywnie na ochronę stanowisk i zabytków archeologicznych.

W latach siedemdziesiątych środowisko archeologów dostrzegало gwałtowną utratę zasobów zabytkowych spowodowaną industrializacją i mechanizacją rolnictwa. Sformułowało ono wtedy zasady ewidencji zasobów archeologicznych. Koncepcję metody rejestracji stanowisk wysunęło jednak środowisko konserwatorskie³⁰.

W 1978 r. zrodziło się pojęcie Archeologicznego Zdjęcia Polski, czyli program pełnej ewidencji stanowisk archeologicznych dostępnych w toku badań powierzchniowych. Program jego realizacji, obejmujący zakładanie kart ewidencyjnych, opracowanie instrukcji, podział na obszary badawcze, szkolenia, sposób finansowania, opracowanie cenników i kontrolę wykonywania, powstał w Ośrodku Dokumentacji Zabytków i jest przez niego koordynowany. Program ten jest realizowany zgodnie z przewidzianymi terminami, a wykonują go wszystkie instytucje archeologiczne w kraju. W trakcie opracowywania zasad programu okazało się, że wiele elementów sprawdzonych w ODZ w innych rodzajach ewidencji po adaptacji jest ogromnie przydatny, również w archeologii.

Obecnie, po 9 latach, jesteśmy bliscy zakończenia badań połowy obszaru kraju. Zewidencjonowano ok. 136 tys. stanowisk archeologicznych³¹. Warto nadmienić, że od XIX w. do 1978 r. zlokalizowano łącznie ok. 60 tys.³². Obecnie możemy już z dużym prawdopodobieństwem szacować pełną ich liczbę na ok. 400 tys. i przewidywać zakończenie programu za 8–10 lat³³.

ODZ do realizacji programu Archeologicznego Zdjęcia Polski włączył dużą grupę konserwatorów archeologicznych z biur dokumentacji zabytków, muzeów lub samodzielnych ośrodków archeologicznych. W ostatnich latach coraz częściej archeolodzy pełnią funkcję kierowników ośrodków i biur dokumentacji zabytków oraz wojewódzkich konserwatorów zabytków. Toteż istnienie działu archeologii w Ośrodku Dokumentacji Zabytków

ma także istotne znaczenie dla ich pozycji w środowisku.

W przeciwieństwie do innych dyscyplin naukowych występujących w ochronie zabytków, dla których badania terenowe są tylko jedną z kilku form działania, w archeologii problem prac terenowych jest nieodłącznie związany z konserwatorstwem i wykopaliskowe zbadanie stanowiska jest metodą uratowania zawartych w nim informacji i zabytków ruchomych. Dlatego Dział Archeologii w ODZ nie może ograniczać swej działalności do ewidencji obiektów zabytkowych. Przeciwnie, tkwi w centrum problematyki konserwatorskiej, gdyż niemniej istotnym elementem jest dokumentacja wykopalisk. Ewidencja jest tu więc początkiem wielu prac, które ogromnie rozszerzają problematykę działań Ośrodka. Wiążą się one np. z przypominaniem prawideł postępowania badawczego, akcją inwentaryzacji pomiarowej grodzisk, publikacją prac z zakresu metodyki, w tym także zagranicznych³⁴.

Publikacją uwieńczyone zostaną również przeprowadzone na zlecenie ODZ kwerendy archiwów różnych instytucji gromadzących materiały z badań, niezbędne dla archiwalnej części badań AZP, także istotne dla wszystkich studiów archeologicznych³⁵.

Od dwóch lat ODZ organizuje również studium dla konserwatorów archeologicznych, na którym uniwersytety i Instytut Historii Kultury Materialnej PAN przedstawiają swoje najnowsze osiągnięcia metodyczne i ba-

²⁸ Inicjatorem i organizatorem obozów był mgr J. Kalicki, w ostatnich latach prowadzi je mgr M. Różewicz.

²⁹ W 1978 r. utworzono w ODZ stanowisko ds. archeologii. W tymże roku rozpoczęto realizację Archeologicznego Zdjęcia Polski, podjęto też działania mające na celu opiekę nad archeologiczną służbą konserwatorską w zakresie metodyki prac badawczych i dokumentacyjnych. Oba kierunki rozwijane są do dzisiaj. Por. M. Konopka, *Archeologia w programie działania Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, „Informator PKZ”, 1979 s. 63–66.

³⁰ Inicjatorem powszechnych badań powierzchniowych był S. Woyda, w latach siedemdziesiątych konserwator zabytków archeologicznych woj. warszawskiego. Dokumentację wdrożenia programu przedstawiono w: *Zdjęcie Archeologiczne Polski*. BMiOZ, seria B, T. LXVI, Warszawa 1981.

³¹ Do końca 1987 r. badaniom poddano ok. 3900 wydzielonych obszarów z 8000 znajdujących się na terenie kraju. Wprawdzie nie wszystkie dokumentacje przekazane zostały do ODZ, a wiele wymaga korekt, ale do końca 1988 r., a więc po 10 latach, prospekcją objętych będzie 50% stanowisk zgodnie z założeniami przyjętymi na początku programu.

³² W archiwach różnych instytucji archeologicznych (muzeów, PAN, uniwersytetów w 1978 r. znajdowała się nie ujawniana i nie stanowiąca jednolitego zbioru dokumentacja ok. 60 tys. stanowisk archeologicznych. Por. M. Konopka, *Archeologiczna służba konserwatorska w latach 1977–1978*. „Wiadomości Archeologiczne” 1980, z. 1, s. 107.

³³ Pierwotnie szacowano liczbę stanowisk archeologicznych w Polsce od 300 tys. do 1,5 mln.

³⁴ H. Jankuhn, *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*. BMiOZ, seria B, T. LXXIV, Warszawa 1983 (w przygotowaniu praca E. C. Harrisa, *Zasady stratygrafii archeologicznej*, tłumaczona z j. angielskiego).

³⁵ Do publikacji konserwatorsko-archeologicznych i ewidencyjnych służących środowisku naukowemu archeologicznemu należy zaliczyć „Informator Archeologiczny” prezentujący sprawozdania z sezonu wykopaliskowego jednego roku w kraju i za granicą, wydawany przez ODZ od 1984 r. (poprzednio przez ZMiOZ).

dawcze. Cykl ten ukończony zostanie w 1988 r., a jego sesje odbywają się 2–3 razy w roku.

Rozpoczęto także systematyzację działań archeologów w miastach. Dotychczas prace wykopaliskowe podejmowane były w miastach przez różne ekipy często nie nawiązujące do prac poprzedników, a praktykom tym sprzyjały – brak systematycznej ewidencji stanowisk. W województwach, które ukończyły lub kończą prace nad drugim etapem AZP, rozpoczęto III fazę prac dokumentacyjnych. Obejmuje ona analizę zebranych materiałów, wybór stanowisk do szczegółowych badań powierzchniowych lub wykopaliskowych, zapisy kartograficzne w ujęciach chronologicznych, wybór stanowisk do interwencji konserwatorskich itp. Może warto nadmienić, że wszystkie te obowiązki, wymagające wielu działań organizacyjnych i opracowań merytorycznych, wykonywane są przez dwuosobowy Dział Archeologii³⁶.

Najdłużej stosującym wspomniane wcześniej zasady ewidencji jest Dział Zabytków Ruchomych. Systematycznie od lat pozyskuje on rocznie 10 tys. kart ewidencyjnych. Objęte ewidencją zabytki znajdują się przede wszystkim w obiektach sakralnych. Karty te stanowią centralną kartotekę dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego. Wśród ponad 240 tys. kart zgromadzonych w Dziale znajdują się też karty obiektów bezpowrotnie straconych – są one niekiedy jedynym śladem zabytku. Bardzo trudno oszacować, jaki procent zasobów obejmujących obecnie ten zbiór. Wyliczenia biur dokumentacji zabytków wskazują, że zawiera on obecnie ok. 60% stanu faktycznego. Liczbę tę należy traktować szacunkowo, gdyż nie jesteśmy w stanie stwierdzić, jaki procent właścicieli prywatnych pozwoli na ich zewidencjonowanie. Systematyczna i stała współpraca z władzami kościelnymi ułatwia ewidencję z pożytkiem dla obu stron.

Jeśli uznać, że ewidencja zabytków ruchomych obejmuje dwie pierwsze fazy dokumentacji, to niewątpliwie trzecia, studialna jest istotnym merytorycznym dorobkiem tego działu. Spośród różnych rodzajów obiektów zabytkowych Dział wybiera jako przedmioty szczególne go zainteresowania te, którymi zajmuje się niewielu specjalistów, a możliwość ich udokumentowania jest mała. Dotyczy to złotnictwa, instrumentów muzycznych, tkanin, pojazdów itp. Przyznanie nagrody zespołowej I stopnia przez ministra kultury i sztuki w lipcu 1987 r. uhonorowało kilkunastoletnią pracę zespołu zajmującego się ewidencją zabytkowych instrumentów muzycznych³⁷, jest najlepszą oceną tej pracy. Jednakże w tym wypadku wąska specjalność, jaką są instrumenty muzyczne, znalazła opiekunów wśród muzykologów i historyków sztuki. Działalność ta obejmuje specjalistyczną ewidencję realizowaną w kolejnych województwach, prace konserwatorskie, organizowanie składnic instrumentów, znajdowanie dla nich nabywców, a wreszcie systematycznie organizowane konferencje naukowe i opracowywanie wydawnictw³⁸.

W taki kompleksowy sposób nie można niestety zajmować się złotnictwem. Od lat ze środków finansowych z międzyresortowego problemu badawczego MR.III.5 prowadzi się inwentaryzację fotograficzną wyrobów złotniczych, której głównym celem, poza dokumentacją dzieł sztuki o wielkiej wartości, jest zgromadzenie materiału pozwalającego na prowadzenie badań obiektów, których oryginał jest niedostępny. W złotnictwie jest to szczególnie istotne, gdyż dostęp do tych skarbów jest

bardzo trudny. Równocześnie powstaje kartoteka znaków złotniczych, której wartość dla datowania i atrybucji obiektów trudno przecenić³⁹. Kilkuletnia praca nad zabytkowymi tkaninami przyniosła ostatnio rezultat w postaci katalogu tkanin kieleckich opracowanego przez dr Martę Michałowską. Katalog ten nie tylko jako publikacja źródłowa, ale także jako studium stanowi pewien wzorzec.

Słowniki terminologiczne stanowią oddzielny zakres inicjatyw i działań ODZ. Przewiduje się, że stanowią one będą zarówno narzędzie do prowadzenia prawidłowej i jednoznacznie formułowanej ewidencji, jak i niezbędny instrument do komputeryzacji zasobów ewidencyjnych. Przewidziano wydanie ok. 10 tomów obejmujących poszczególne dziedziny zabytków ruchomych – są one obecnie w różnym stadium zaawansowania⁴⁰. Ostatnio również rozpoczęto wstępne prace nad słownikami obejmującymi architekturę i budownictwo oraz archeologię. Poszczególne tomy opracowują specjaliści z danej dziedziny, zaś prace redakcyjne i wydawnicze prowadzi pracownicy ODZ. Komputeryzacja to przyszłość wszystkich działów ewidencyjnych, a także całego systemu obejmującego zarówno biura dokumentacji zabytków, jak i muzea. Eksperymentalnym „laboratorium” w zakresie komputeryzacji przez ostatnich 10 lat był właśnie Dział Zabytków Ruchomych. Od trzech lat istnieją w ODZ „zaczątki” pracowni komputerowej. W 1988 r. powstanie ona jako nowa, samodzielna i niezmiernie potrzebna komórka⁴¹. W ciągu 10 lat opracowano program dla kartoteki zabytków ruchomych i cały ten zbiór skomputeryzowano. Doświadczenia z tego okresu są obecnie, gdy program komputeryzacji nabrął realnych kształtów, niezwykle ważne. Problem ten jest zbyt złożony, aby go w tym miejscu szczegółowo omawiać. Warto natomiast stwierdzić, że program opracowany dla zabytków ruchomych stanowi dobrą bazę wyjściową dla wszelkich programów muzealnych. Istnieją duże szanse, że niedługo powstaną kolejne programy – dla arche-

³⁶ Od 1982 r. Działem Archeologicznym kieruje mgr Danuta Jaskanis.

³⁷ Nagrodę zespołową otrzymali: doc. dr J. Gołos, dr B. Vogel, mgr J. Stępowski i mgr B. Bielawski (ODZ), ale grupa specjalistów zajmujących się ochroną instrumentów muzycznych jest większa (należą do niej m. in. M. Łyjak, J. Chwałek, J. Ertman).

³⁸ Np. konferencja *Zabytkowe organy śląskie w Brzegu*, w październiku 1987. Spośród publikacji warto wymienić katalog B. Vogla, *Kolekcja zabytkowych fortepianów Filharmonii Pomorskiej*. Bydgoszcz 1987.

³⁹ Pracami tymi kieruje mgr Michał Gradowski.

⁴⁰ Wydano już słownik terminologiczny zabytkowego złotnictwa (M. Gradowski) – BMiOZ, T. XLIV, 1976, uzbrojenia historycznego (M. Gradowski i Z. Żygulski) – BMiOZ, T. LXXI, 1982, w druku są słowniki zabytkowych instrumentów muzycznych (J. Gołos, Z. Kobuz, B. Vogel) oraz zaprzęgów konnych (Z. Prus-Niewiadomski), słownik tkanin (M. Michałowska) – w opracowaniu, pozostałe tematy również w przygotowaniu. Redakcję merytoryczną od początku prowadzi M. Gradowski.

⁴¹ W końcu lat siedemdziesiątych opracowano program dla zabytków ruchomych i do 1986 r. cały zbiór ODZ z tego zakresu znalazł się w pamięci komputera wynajmowanego w firmie ZETO-ZOWAR. Od jesieni 1987 r. kierownikiem pracowni komputerowej jest dr Kazimierz Mardoń.

ologii i architektury. Dzięki temu informacje zawarte w dokumentacji architektury i budownictwa będzie można w pełni i sprawnie wykorzystać. Stworzenie systemu komputerowego dla potrzeb ochrony zabytków i muzealnictwa i wyposażenie w odpowiedni sprzęt Ośrodka, muzeów i biur dokumentacji zabytków wymaga jednak przede wszystkim stymulacji wstępnych działań programowych w tym zakresie. Ze względu na to, że nieprędko jeszcze będziemy dysponowali centralnym komputerem, a możliwości łączy krajowych to sprawa kilkunastu co najmniej lat, jedyną szansą dla komputeryzacji naszych zbiorów jest obecnie posiadanie kompatybilnego sprzętu i racjonalność działań w oprogramowaniu. Już dzisiaj próby działań bez wykorzystania istniejących doświadczeń prowadzą do kupowania nieprzydatnych i drogich urządzeń, niezbyt fachowych programów. Wbrew obiegowym sądom komputeryzacja nie jest nowym rodzajem ewidencji, ma ona natomiast ułatwić korzystanie z niej. Oznacza to, że penetracja zbiorów będzie łatwiejsza dla wszystkich: dla osób spoza ODZ i dla pracowników ODZ. Stwarza jednak nowe, ogromne problemy związane z udostępnianiem naszych zasobów dokumentacyjnych.

Ważnym elementem centralnej ewidencji zabytków jest również zbiór decyzji o wpisie do rejestru zabytków.

Ma on istotną wartość informacyjną i archiwalną, o czym można było się przekonać po reformie administracji z 1975 r., gdy w trakcie przekazywania akt ginęę egzemplarze decyzji wojewódzkich i tylko centralny zbiór w Ośrodku pozwolił na odtworzenie rzeczywistego stanu. Kopie decyzji o wpisie do rejestru archiwizowane są w trzech działach: architektury i budownictwa (tam gromadzi się także decyzje dotyczące zabytków techniki, ogrodów, parków i cmentarzy), zabytków ruchomych oraz archeologii⁴². Niestety, przez wiele lat problem kontroli prawidłowości sporządzania decyzji pozostawał poza zainteresowaniem Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków i niewiele czyniono, aby ułatwić wojewódzkim konserwatorom zabytków i ich służbom zrozumienie ważności poprawnego postępowania w tym zakresie. Dlatego Ośrodek w 1986 r. opracował i opublikował specjalny *Informator*, który pozwala wszystkim zajmującym się sprawami decyzji zbierać materiały wyjściowe i przeprowadzać związaną z tym procedurę prawną we właściwy sposób⁴³.

Od kilku lat trwają w ODZ prace nad weryfikacją zbioru decyzji, co pozwoli uaktualnić go i doprowadzić do stanu pozwalającego na prawidłowe wykorzystywanie decyzji o wpisie do rejestru.

Na koniec pozostawię omówienie szczególnej ewidencji prowadzonej w Ośrodku, jaką jest zbiór informacji o muzeach. Dział Muzealnictwa gromadzi i aktualizuje kartotekę wszystkich muzeów w Polsce, a rezultatem tej pracy stało się wydanie w 1986 r. *informatora Muzea w Polsce*, obejmującego 515 jednostek muzealnych notowanych w końcu 1985 r.⁴⁴ Na koniec 1987 r. było ich już 598. Dział prowadzi również dokumentację wystaw muzealnych, mikrofilmowanie (niestety, w bardzo wolnym tempie, gdyż zależy to od możliwości finansowych) ksiąg inwentarzowych muzeów i kart naukowych oraz systematycznie przygotowuje i publikuje bibliografię wydawnictw muzeów⁴⁵. Dział Muzealnictwa współpracuje również systematycznie z międzynarodowym systemem bibliografii muzealnictwa i Międzynarodowym Przewodnikiem Sztuki, a tak-

że redaguje od 1982 r. rocznik „Muzealnictwo”. Dla dokumentacji polskiego muzealnictwa należałoby uczynić znacznie więcej, ale wielkość zadań tego działu warunkuje jego obecna 3-osobowa obsada.

Pozytywnie należy ocenić zarówno systematyczność, jak i konsekwencję w jego działalności. W przyszłości, jeśli warunki lokalowe na to pozwolą, z „muzealnej” komórki ODZ powinien powstać zespół pracowni zajmujących się znacznie szerszą problematyką działalności muzeów w Polsce⁴⁶.

W działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków specjalne miejsce zajmuje Dział Wydawnictw. Publikuje on co roku 6 numerów „Spotkań z Zabytkami”, 4 numery „Ochrony Zabytków” i kilka wydawnictw z trzech serii Biblioteki Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, a także pozycje poza tymi seriami⁴⁷.

Dorobek edytorski Działu Wydawnictw służący całemu środowisku konserwatorskiemu trudno przecenić. Jego publikacje tworzą już obecnie jakby kanon wiedzy o ochronie zabytków i muzealnictwie, obejmują wszystkie istotne tematy i wszystkie zakresy problemowe, są kroniką najważniejszych wydarzeń (konferencji, sympozjów itp.)⁴⁸. Dokonania ODZ w zakresie ewidencji zabytków udostępnia czytelnikom wiele publikacji z wymienionych serii, a także spisy zabytków architektury i budownictwa.

Ośrodek udostępnia swoje zbiory, mimo stale pogarszającej się sytuacji lokalowej, wszystkim zainteresowanym praktycznie bez ograniczeń, zarówno osobom prywatnym, jak i instytucjom z nim współpracującym. Obsługa interesantów, wobec niewielkiej obsady personalnej działów i trudnych warunków pracy, jest zresztą obowiązkiem niełatwym⁴⁹.

Poza wymienionymi działami prowadzącymi ewidencję szczególną rolę w jej udostępnianiu mają działy gromadzące archiwa i materiały niezbędne w codziennej pracy zespołu. Są to: Archiwum, Fototeka i Biblioteka. W ciągu 25 lat Archiwum zgromadziło, opracowało

⁴² Na koniec 1987 r. w rejestrze zabytków nieruchomości było 30 297 pozycji, stanowisk archeologicznych 5500, zabytków ruchomych 7848.

⁴³ *Informator* opr. przez D. Jaskanis i H. Krzyżanowską.

⁴⁴ *Muzea w Polsce. Informator*. Oprac. J. Maisner-Nieduszyńska i B. Pawłowska-Wilde. Warszawa 1986.

⁴⁵ M. Laskowska, B. Pawłowska-Wilde, *Bibliografia zawartości wydawnictw muzeów w Polsce za lata 1973–1977*. BMOZ, seria B, T. LXXIX. Warszawa 1986.

⁴⁶ Dział Muzealnictwa ODZ powinien w najbliższym czasie zacząć się takimi problemami, jak inwentaryzacja zbiorów, stan pracowni konserwatorskich, prawny i organizacyjny status jednostek muzealnych. Miałoby to istotne znaczenie dla muzeów w Polsce.

⁴⁷ Dorobkiem wydawniczym ostatnich 10 lat ODZ jest przede wszystkim wielki sukces „Spotkań z Zabytkami”, które od informatora przez kwartalnik osiągnęły status dwumiesięcznika i odgrywają ogromnie istotną rolę w popularyzacji wiedzy o zabytkach wśród bardzo szerokiego grona zainteresowanych. Ich twórcami są mgr K. Nowiński i mgr L. Bruszeńska. „Spotkania z Zabytkami” stając się niemal instytucją są jednak korzeniami wrośnięte w Ośrodek, który stanowi ich nieodzowne zaplecze informacyjne, autorskie i dokumentacyjne.

⁴⁸ Dorobek wydawniczy działu ukazuje publikacja (kolejna już) *Wydawnictwa Ośrodka Dokumentacji Zabytków 1976–1984*. Opr. M. Gumkowska. Warszawa 1987.

⁴⁹ Ośrodek Dokumentacji Zabytków rocznie obsługuje ok. 1500 interesantów i wysyła ok. 2000 listów w odpowiedzi na prośby, pytania itp.

i udostępnia przede wszystkim spuścizny po wybitnych przedstawicielach środowiska konserwatorskiego. Są to Teki Glinki i Teki Łopacińskiego, zbiory po prof. B. Marconim, G. Ciołku i I. Tłoczku⁵⁰. Archiwum pozyskuje też interesujące materiały dotyczące obiektów zabytkowych, jak np. zbiór pocztówek z początku XX w. z widokami zabytków czy niektóre fragmenty zbiorów fotograficznych R. Aftanazego. Fototeka, wraz z pracownią fotograficzną, zgromadziła kolekcję zdjęć i negatywów zabytków (szczególnie cenny zbiór dotyczący Warszawy). Rocznie udostępnia kilka tysięcy reprodukcji wielu zainteresowanym instytucjom i osobom prywatnym⁵¹.

Biblioteka Ośrodka, obejmująca 20 tys. woluminów, a jej księgozbiór stale uzupełniany jest zakupami w księgarniach oraz na aukcjach, jest jedyną specjalistyczną biblioteką z zakresu ochrony zabytków i muzealnictwa w Polsce⁵².

Wracając do rozważań nad zasadami ewidencji zabytków, trzeba stwierdzić, że w najmniejszym chyba stopniu spełniany jest postulat aktualności dokumentacji zabytków. Jego realizacja wymagałaby stałego przepływu informacji między Ośrodkiem i biurami dokumentacji zabytków, a przede wszystkim pozyskiwania danych o stanie zabytków *in situ* przez służby terenowe. O ile przepływ tych informacji może w przyszłości zapewnić dobrze funkcjonujący system komputerowy, to aktualizacja stanu faktycznego przez służby terenowe w stopniu choćby tylko dostatecznym byłaby możliwa tylko wówczas, gdyby mogły one poświęcić się wyłącznie dokumentacji zabytków. Obecnie znaczną część ich czasu pochłaniają zajęcia administracyjne.

Przyszłość Ośrodka Dokumentacji Zabytków ściśle związana jest z jego warunkami lokalowymi i technicznymi. Mimo że niektóre prace ewidencyjne zawsze będą kontynuowane, to jednak w głównych działach istnieje realna perspektywa stworzenia zbioru informacji o pod-

stawowym charakterze, którego uzupełnianie nowymi danymi nie będzie aż tak znaczne jak w dekadzie lat osiemdziesiątych. Można więc stosunkowo dokładnie sprecyzować potrzeby lokalowe, niezbędne do funkcjonowania takiej placówki, jak Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Potrzeby te można określić na ok. 1500–2000 m² powierzchni lokalowej. Obecnie ODZ zajmuje lokale o powierzchni 420 m². Drugim czynnikiem hamującym przyspieszenie ewidencji zasobów zabytkowych są ograniczenia finansowe i liczba wykonawców, na którą Ośrodek nie ma wpływu.

Zadania Ośrodka Dokumentacji Zabytków sformułowane na początku przez jego założyciela znacznie rozszerzono i wzbogacono. Jak dotychczas są jednak realizowane niezależnie od bardziej lub mniej sprzyjających okoliczności. Można chyba stwierdzić, że z ziarna zasianego przed 25 laty przez prof. Kazimierza Malinowskiego wyrósł plon nad podziw obfity⁵³.

mgr Marek Konopka
Ośrodek Dokumentacji Zabytków
w Warszawie

⁵⁰ Niezwykle cenną „ewidencyjną” pracą Archiwum prowadzoną pod kierunkiem mgr B. Lenard jest przygotowywanie serii A, Biblioteki Muzeów i Ochrony Zabytków, a mianowicie katalogów rysunków architektonicznych.

⁵¹ W fototece znajduje się 55 tys. negatywów, głównie zabytków nieruchomości. Z ciekawszych można wymienić pełną dokumentację fotograficzną zespołów sakralnych Kalwarii Zbrzydowskiej, Leżajska, Żarnowca, Zukowa, Pelplina.

⁵² Biblioteka specjalizująca się w tematyce ochrony zabytków i muzealnictwa posiadała w końcu 1987 r. 19 938 woluminów.

⁵³ W Ośrodku w końcu 1987 r. pracowało 46 osób (43 etaty i 3 półetaty), ale grono współpracowników z różnych instytucji liczy kilkaset osób. Wśród nich jest wielu, którzy w ciągu ćwierćwiecza pracowali w ODZ i wiążą ich z nim serdeczne więzy. Wszystkim należą się serdeczne podziękowania za pracę, pomoc i udział w stworzeniu ewidencji zabytków.

THE RECORDING OF HISTORIC MONUMENTS – METHODS AND SCOPE OF THE WORK DONE IN THE HISTORICAL MONUMENTS' DOCUMENTATION CENTRE IN WARSAW

An essential element of the system of monuments' protection is knowledge on their resources and condition. This information can be found in records of monuments. Within 25 years of its existence the Monuments' Documentation Centre has produced and developed model systems for monuments' registering. Record cards of individual kinds of monuments are interlinked; they are of the same size and have the same columns. Moreover, they are adapted for the use in a computerized information system.

In its recording activities the Monument' Documentation Centre follows the principle according to which recording of monuments must be regularly verified and updated. This, i.e., flows from the fact that criteria of the evaluation of monuments' values get changed.

Taking the above principle into consideration it may be said that the completeness of recording of different kinds of monuments varies. One of most comprehensive, although regularly updated, is the register of historic towns kept by Town Developing Department. It has been based on a preliminary recording of 1,264 localities carried out still in 1962–1963. The material from that period includes basic historic and demographic information as well as statistical registers of historic objects, characteristics of spatial arrangements and illustrative material. These data were verified

and updated in the seventies and eighties. The verification is continued.

Town Developing Department collects also aerial photographs (black and white and colour ones) of towns, buildings and architectural complexes. This collection has become very useful in the work done by the team of experts of the Inter-branch Commission for the Rehabilitation of Towns and Old-Town Complexes.

Another register carried out by the Monuments' Documentation Centre comprises structures and complexes of architecture and building. In a way it is made up of two parts: the so-called green cards produced during the recording done at the end of the fifties and the so-called white cards. Green cards cover ca 46,000 buildings. White ones, introduced in 1975, are more comprehensive when compared to green ones with regard to the descriptive information and photographic material. White cards (drawn by 1987) cover ca 30,000 objects.

Along with the introduction of white cards work was initiated on a new register of monuments of architecture and building on index cards. This register provided abbreviated data on objects but it covered quite a big number of structures. Until 1987 nearly 260,000 index cards were prepared. The data written on them provided the basis for publications

containing registers of monuments of architecture and building in individual voivodships. It also enables a statistical analysis of historic resources.

In the last decade the Monuments' Documentation Centre got engaged in the recording of archaeological properties. The programme for a complete register of archaeological sites available during surface studies (The Archaeological Picture of Poland) covers record cards, instructions, division into research sites, trainings, mode of financing and supervision of the studies made. It was developed in the Monuments' Documentation Centre, which is its coordinator.

By 1987 nearly half of Poland was examined and ca 136,000 archaeological sites were recorded. The register of movable property is a separate item. Department for Movable Monuments prepares ca 10,000 cards a year. It runs a central index of works of art and artistic crafts. Special attention is paid to those historic objects which are the subject of interest to a small number of specialists only and because of that the possibility to documentate them is rather small. This applies to goldsmithery, music instruments, textiles, vehicles etc. The recording of movable property is combined with the making of dictionaries of specialized terminology, which are both a tool in recording work and an indispensable instrument for future computerization.

An important place in recording activities of the Monuments' Documentation Centre is occupied by the compiling of information on museums. Museology Department compiles and updates an index of all museums in Poland. It also draws documentation on museum exhibits, microfilming of inventory books and scientific cards. The publishing of attainments of the Centre is the task of Publishing Department. It publishes 3 periodicals („Spotkania z Zabytkami”, „Ochrona Zabytków”, „Muzealnictwo”), 3 series of „Biblioteka Muzealnictwa” and „Ochrona Zabytków” as well as other publications (e.g. district registers of monuments).

In implementing its tasks the Monuments' Documentation Centre cooperates with a number of organizations and scientific institutions such as the Polish Academy of Sciences, the Nicolas Copernicus University in Toruń, the Institute of Architecture and Engineering of the Technological University in Wrocław and others. This cooperation is very important for the work of the Centre. Summing up this brief outline of recording activities of the Centre it may be said that over 25 years of its existence it has been compiling records on historic structures, providing thus conservation service as well as people and institutions interested in the protection of monuments with information on the state and resources of cultural property in Poland.

KRYSTYNA ROSIŃSKA

EWIDENCJA ZABYTEKÓW TECHNIKI *

Przebieg ewidencjonowania zabytków techniki znacznie różni się od ewidencji innych zabytków. Składa się na to kilka przyczyn:

1) obiekty techniki dopiero w 1962 r., na mocy ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach, zyskały status „dobra kultury” i nadal jeszcze nie zdobyły tak szerokiej akceptacji społecznej, jaką mają inne zabytki, od wieków cieszące się ugruntowaną pozycją jako „dziedzictwo kulturalne”, posiadające status prawny „zabytku” na mocy dekretów i ustaw z okresu międzywojennego;

2) większość obiektów znajduje się w gestii resortów gospodarczych, które swą działalność normują względami ekonomicznymi i utylnymi, co – przy uproszczonej interpretacji – jest często sprzeczne z wymogami polityki konserwatorskiej. Mam tu na myśli dostępność (a właściwie niedostępność) zabytków techniki znajdujących się na terenie zakładów produkcyjnych, zwłaszcza kluczowych przemysłów, obowiązujący w nich zakaz fotografowania oraz całą praktykę gospodarzą zakładów produkcyjnych, nie nastawioną na dokumentowanie – i co za tym idzie – na trwałą ochronę zabytków techniki (przekazywanie na złom obiektów wycofywanych z produkcji, modernizacja budynków i urządzeń itp.);

3) zabytki techniki „wywodząc się” ze wszystkich działów gospodarki, nauki i techniki, są bardzo zróżnicowane i w związku z tym ich ewidencjonowanie wymaga niekiedy od autorów interdyscyplinarnej wiedzy i konsultacji z odpowiednimi specjalistami.

O ewidencjonowaniu zabytków techniki można mówić

dopiero w drugiej ćwierci naszego stulecia. W XIX-wiecznych bowiem ewidencjach zabytków architektury i budownictwa, zabytki techniki występują jedynie incydentalnie. Na przykład w *Spisie pamiątek i dzieł sztuki K. Stronczyńskiego z lat 1844–1855* tylko ze względów historycznych umieszczono słup granitowy z 1251 r., znaczący połowę drogi z Kalisza do Kruszewicy, czy też słup w Boguszycach z 1545 r., rozgraniczający Prusy Książęce od prowincji koronnych. Także w wydanych już po II wojnie światowej dwóch tomach inwentarza topograficznego pt. *Zabytki sztuki w Polsce* występują tylko nieliczne obiekty przemysłu dworskiego, a w wydawanym do dziś od lat pięćdziesiątych XX w. *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* ujęte są tylko te budynki i obiekty przemysłowe, które mają związek z rozwojem sztuki na danym terenie. W tej sytuacji ewenementem była inwentaryzacja walcowni i pudlingarni w Sielpi Wielkiej (zabytku techniki *sensu stricto*), przeprowadzona przez Muzeum Techniki i Przemysłu w Warszawie w 1934 r. Również jako prekursorską należy określić działalność Instytutu Historii Kultury Materialnej, który z inicjatywy prof. Jana Pazdura rozpoczął systematyczną inwentaryzację zabytków techniki, publikując jej wyniki w *Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego*, którego 20

* Artykuł ten jest częścią II referatu pt. *Katalog zabytków techniki w Polsce. Stan ewidencji zabytków techniki*, przygotowanego na uroczystość 25-lecia powołania Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie, w dniu 29 października 1987 r. Część I – *Katalog zabytków techniki w Polsce* – opracował i wygłosił prof. dr Jan Pazdur.